

Czoch Gábor

A RENDI POLGÁRSÁG TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELÉRŐL A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*

Jelen tanulmány keretei között egy jelenleg is folyó kutatásom néhány részeredményének ismertetésére vállalkozom. A szóban forgó munka középpontjában álló kérdés az, hogy milyen változások tapinthatók ki a magyarországi rendi polgárság társadalmi összetételében a 19. század első felében. A vizsgálat általánosabban tehát a magyarországi rendi társadalom fokozatos felbomlásának, átalakulásának problémaköréhez kapcsolódik.

A magyar történetírásban az 1980-as évek végétől, 1990-es évek elejétől jelentek meg erőteljesebben azok a felvetések, amelyek a reformkori városi polgárság előző évtizedekben elhanyagolt kutatásának fontosságára hívták fel a figyelmet. Az is megfogalmazódott ugyanakkor, hogy felül kell vizsgálni a korszak rendi polgárságáról a szakirodalomban korábban kialakított, meglehetősen egyoldalú, és döntően negatív képet.¹ E program megvalósítása érdekében az egyik lehetséges kutatási irányt az egyes városok polgári társadalmának részletesebb vizsgálata jelentheti. Korábban – Kassára irányuló kutatásaim során – magam is az előbbire tettem kísérletet. A kassai polgárság vizsgálatánál arra a következtetésre jutottam, hogy a korábbi szakirodalmi megállapításokkal ellentétben itt a 19. század során a polgárság társadalmi összetétele diverzifikáltabbá vált. Nem beszélhetünk a rendi polgárság erőteljes magába zárkózásáról sem, és a polgárjog eljelentéktelenedése helyett inkább a tartalmának, jelentésének átalakulásáról van szó: úgy tűnik, mindinkább a városi elithez való tartozást fejezte ki.² Ez a kép jelentősen különbözik attól, amit a korábbi szakirodalomból megismerhettünk, viszont sokban hasonlít ahhoz, amit legutóbb *Tóth Árpád* tárt fel Pozsony vonatkozásában.³ Mivel azonban csupán néhány város társadalmáról készültek összehasonlításra alkalmas kutatások, az elemzési eredményeimet nem tudtam az országos kontextusba helyezve értelmezni. Ez a probléma vezetett arra az elhatározásra, hogy kísérletet tegyek a rendi polgárság társadalmi összetételében bekövetkezett változások országos léptékű, egységes szempontok szerinti vizsgálatára.

Egy ilyen elemzés elvégzésére a legalkalmasabb forráscsoportot azok a feljegyzések jelentik, amelyek az egyes városokban polgárságot elnyerő személyek polgárrá fogadása kapcsán keletkeztek. Ilyen mindenekelőtt az úgynevezett Polgárkönyv, amit számos városban vezettek az újonnan

* A tanulmány az OTKA 83731. számú „A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig” című kutatási programja támogatásával készült.

¹ Lásd például *Benda Gyula* 1991; *Bácskai Vera* 2006.

² *Czoch Gábor* 2009.

³ *Tóth Árpád* 2009.

polgárrá fogadott személyekről. Emellett a polgárfelvételeket a városok vezetése a tanácsülési jegyzőkönyvekben is rögzítette, illetve a felvett polgárokról a tanácsoknak évente kimutatást is kellett készíteniük a helytartótanács számára. Sajnos, ez utóbbinak a városi adminisztrációk nem tettek következetesen eleget, a fő problémát azonban az jelenti, hogy ezeket a kimutatásokat a helytartótanács polgári ügyosztálya átküldte a számvevőségnek, amelynek az iratanyagát a későbbiekben leselejteztek.⁴ Ennek következtében az adatok döntő részét közvetlenül az egykori szabad királyi városok levéltárainak anyagából kell összegyűjteni.⁵

A forrásfeltárást még nem zártam le, de egyrészt az adatbázisom igazán jelentős bővítésére már nem számíthatok, ugyanakkor a jelenleg rendelkezésre álló adatok véleményem szerint már elégségesek ahhoz, hogy érdemi elemzéseket lehessen végezni. Horvátország és Erdély nélkül mintegy 41 szabad királyi város volt a 19. század első felében, közülük negyvenről rendelkezem különböző részletességű adatokkal. Ezeket két ötéves időmetszetre vonatkozóan gyűjtöm, az 1800–1804 és az 1843–1847 közötti időszakokra. Teljes, vagyis kétszer öt évre vonatkozó adatsorral jelenleg 18 város esetében rendelkezem.

Az új polgárokról az egyes városokban nem teljesen azonos adatokat rögzítettek, a polgárrá váló személy neve mellett vallását, foglalkozását, származási helyét, illetve a kirótt polgári taksát jegyezték fel a leggyakrabban, de sok helyen megadták családi állapotát, a polgárfelvétel napját és azt is, hogy polgárjoggal rendelkező családból származott-e, továbbá néhol az életkorát is feltüntették.

A közelmúltban két tanulmányomban is írtam a polgárok származási összetételéről.⁶ Így e helyütt csak röviden utalnék arra, hogy az új polgárok között a helybeli származásúak aránya a század eleji 48%-ról az 1840-es évekre 52%-ra emelkedett. Határozottabban növekszik ugyanakkor azok aránya, akik polgárjogú családból származtak, hiszen az új polgárok között az arányuk a század eleji alig egyharmaddal szemben a század közepére már az összes új polgár feléhez közelített. Ezek a változások azonban, bár a folyamat irányát egyértelműen kirajzolják, azt megítélésem szerint semmiképpen nem indokolják, hogy a vizsgált időszakban a rendi polgárság erőteljes bezárkózásáról beszéljünk. Emellett nagyon fontos hangsúlyozni, hogy az országos mutatók mögé pillantva az egyes városok között jelentős különbségek mutatkoznak: míg például Pesten az 1840-es években csupán az új polgárok 34%-a volt helybeli származású és mindössze 26% volt polgárfi, addig Debrecenben a helybeliek az új polgárok 81%-át, a polgári származásúak pedig 68%-ot tettek ki. E különbségek egyben a polgárjog felfogásának helybeli sajátosságaira, illetve a városok közötti eltéréseire is utalnak.

Ezúttal a rendelkezésre álló keretek között a polgárságra pályázók foglalkozási megoszlására vonatkozó adatokat szeretném röviden ismertetni. Az új polgárok foglalkozására a polgárfelvételekről készült táblázatos kimutatásokban meglehetősen változatos elnevezésű rovatok adataiból következtethetünk, és röviden utalnék arra is, hogy e rovatban nem mindig csupán a szigorú értelemben vett foglalkozást rögzítették, hanem az új polgár státuszára, „állapotára” egyaránt utalhattak, miként például jellemző megélhetési módjára, esetleg főbb jövedelemforrására, vagy pusztán olyan vagyoni helyzetére, amely jogalapot képezhetett a polgári kiváltság megpályázására.

⁴ A felterjesztett új polgárokról készült jegyzékek, illetve az ezzel kapcsolatos levelezés megtalálható: MNL, OL, C. 49. F. 4. A selejtezésről lásd *Felhő Ibolya – Vörös Antal* 1961: 40.

⁵ Az egyes városok eltérő írásos gyakorlata, illetve a levéltári anyag fennmaradásának eltérései miatt a helyi adatgyűjtés sem járhatott azonban mindenhol kielégítő eredménnyel. A kialakított adatbázis alapjául szolgáló, városonkénti levéltári forrásanyag részletes felsorolásától jelen keretek között el kell hogy tekintsek.

⁶ *Czoch Gábor* 2011a; *Czoch Gábor* 2011b.

Az új polgárokról a kiváltság elnyerése alkalmával rögzített adatok közül úgy tűnik mindenestre, hogy a legnagyobb rendszerességgel ezt a foglalkozásra utaló rovatot töltötték ki. Ennek eredményeképpen országos viszonylatban mind az első, mind a második mintavételi időszakban csupán az új polgárok mindössze 6–6%-ánál hagyták teljesen üresen ezt a rovatot. Ez az adat jóval alacsonyabb az ismeretlen származási helyűek arányánál, amely a két időpontban szintén azonos módon, 12% körül volt, de a vallási hovatartozás feltüntetése is többször maradt el ennél: ez országos viszonylatban szintén azonos a két időpontban, 9% körül alakult. Ennek az lehet talán a magyarázata, hogy a foglalkozás szerinti besorolás, ami a városi tanács hatáskörébe tartozott, döntő befolyást gyakorolt a kiváltság elnyeréséért fizetendő polgári taksa összegének meghatározásánál. A nem polgári foglalkozást űzőknek, vagyis akik nem céhes mesterek, boltos kereskedők voltak, jóval magasabb polgári díjat kellett fizetniük.

Az új polgárok foglalkozási megoszlásának átfogó elemzéséhez öt nagyobb csoportba soroltam az előforduló megnevezéseket: kézműves, kereskedő, szellemi foglalkozású, mezőgazdaságból élő és egyéb (az ismeretleneket leszámítva). A kereskedőknek jelzett kategóriánál vettem figyelembe azokat is, akiket a források „gyárosnak” tüntettek fel. A szellemi foglalkozásúak egyébként igen változatos körébe soroltam a különböző tisztviselőket, hivatalnokokat, orvosokat, gyógyszerészeket, tanárokat, ügyvédeket és a „litteratus” megnevezéssel szereplőket. A „mezőgazdasági” rovatban tüntettem fel a földműveseket, gazdákat, gazdálkodókat, szőlőműveseket, és ide osztottam azokat is, akiket „birtokosnak” vagy „földbirtokosnak” jelöltek. Az „egyéb” kategóriába kerültek a vendéglősök, kocsmárosok, fuvarozók, zenészek és azok, akiket kiszolgált katonaként tüntettek fel, továbbá akiket a „foglalkozás” rovatban háztulajdonosként jelöltek. A feldolgozás egy későbbi szakaszában a rendelkezésre álló adatok alapján további, részletesebb vizsgálatokat is el lehet, sőt szükséges is végezni, amelyek segítségével árnyaltabb képet is alkothattunk az egyes városok új polgársága foglalkozási megoszlásának jellemzőiről. Az alábbiakban csupán egy elsődleges, és mindössze néhány főbb jellemző megragadását lehetővé tevő elemzésre szorítkozhatok.

Az országos összesítő adataink arra utalnak, hogy az új polgárok foglalkozási összetételében jelentősebb változások történtek a 19. század első fele folyamán. A század elején a polgárságra pályázók többsége, 54%-a kézműves volt. Nagyságrendben őket a mezőgazdaságból élők csoportja követte, igaz tőlük erősen leszakadva, mintegy 17%-kal. Harmadik helyen az „egyéb” kategóriába soroltak állnak (10%), majd a kereskedők (8%), végül a szellemi foglalkozásúak csoportja következik (5%). A század közepére azonban a kézművesek aránya 48%-ra esik vissza, vagyis ők már csak a relatív többséget alkotják. A „mezőgazdasági” rovatba sorolhatók állnak ugyan továbbra is a második helyen, de arányuk alig változott (18%). Komolyabb növekedést mutat ugyanakkor a kereskedők csoportja 12%-kal, és náluk is jelentősebben változott, a század elejeihez képest mintegy megduplázódott, 10%-ra nőtt a szellemi foglalkozásúak aránya. Az „egyéb” kategóriába sorolhatók aránya ellenben határozottabban visszaesett (6%).

Érdeemes azonban az országos tendenciák mögé pillantani. Ha ugyanis az egyes városok szintjén részletesebben is szemügyre vesszük az új polgárok foglalkozási összetételének alakulását, közöttük jelentősebb eltérések mutatkoznak. A jelen keretek között kimerítő elemzésre nem vállalkozhatok, inkább csak az a célom, hogy érzékeltessem, milyen különbségek tapasztalhatók a városok között.

Először is, voltak olyanok, amelyek foglalkozási eloszlásában a fent jelzett országos mutatóktól jelentősebben különböző és az általánosan jellemző tendenciáktól eltérő módosulásokat tapasztalhatunk. Szegeden például az új polgárok között a század elején nem a kézművesek, hanem a mezőgazdasághoz kapcsolhatók alkották a többséget. A kereskedők (9%, majd 15%) és a szellemi foglalkozásúak (6%, majd 11%) aránya az országos mutatónál valamivel magasabban

alakult mindkét időpontban, és ezek az országos trendeknek megfelelően is növekedtek. Jelen-tős különbség ugyanakkor, hogy a század közepére itt a kézművesek kerültek abszolút többségbe (52%), miközben a mezőgazdaságiak aránya az új polgárok között több mint a felére csökkent (43%-ról 20%-ra), ami jelentősebb átrendeződésre utal a polgárok foglalkozási összetételében. A város polgárságának tehát mind nagyobb része lett iparos, kereskedő, szellemi foglalkozású, miközben a földművesek, gazdák aránya visszaszorult (természetesen itt is, mivel az egész polgárság foglalkozásszerkezetét nem ismerjük, csak tendenciákról beszélhetünk).

A kézművesek aránya az országos tendenciával ellentétesen – ha nem is olyan mértékben, mint Szegeden –, de jelentősebben növekszik még az új polgárok között Sopronban (44-ről 57%-ra), Esztergomban (48-ről 56%-ra) és Pozsonyban (50-ről 56%-ra) is. Az országos mutatót messze meghaladó mértékben csökken viszont a kézművesek aránya a jelentősebb városok közül minde-nekelőtt Kassán (73-ről 47%-ra), Komáromban (82-ről 60%-ra) és Győrött (55-ről 37%-ra), a ki-sebbségek közül pedig Kisszebenben (77-ről 44%-ra), Bártfán (76-ről 55%-ra) és Eperjesen (75-ről 57%-ra). Ugyanakkor a század közepére is túlnyomó részben kézművesek alkotják az új polgá-rokat, az országos mutatót messze meghaladó mértékben, Zólyomban (87%), Besztercebányán (84%), Libetbányán (83%), Modoron (78%), Bazinban (77%) és Késmárkon (72), vagyis jellemzően az északi, kisebb városokban.

A kereskedők tekintetében az országos – növekvő – tendenciával ellentétes módosulást vi-szont csupán két kisebb város esetében tapasztalhatunk: Bártfán (5%-ról 2%-ra) és Kisszebenben (6%-ról 2%-ra), ami egyben e városoknak a szakirodalomban is ismert fokozatos eljelentéktele-nedésének egyik jeleként is értelmezhető. A század elején a legtöbb kereskedő foglalkozású új pol-gár az arányát tekintve, de szám szerint is ekkor még Pozsonyban volt (15%, 48 fő), az arányt véve a második helyen Komárom állt (14%, 23 fő), a harmadik volt a sorban Pest (10%, de 36 fő), a ne-gyedik helyen pedig Szeged következett (9%, 16 fő). Az ötödik helyen Debrecen és Nagyszom-batot találjuk. A század elején a legkevesebb kereskedő az új polgárok között a mintában szereplő városok közül Modoron (2 fő, 2%) és Eperjesen (4 fő, 3%) volt.

A század közepére a legtöbb kereskedő új polgár arányait tekintve Pesten és Komáromban fordul elő 24–24%-kal, csak hogy ez Pesten ekkor már 191 főt jelent, míg Komáromban csupán 36 főt. Pozsony a korábbi első helyéről a harmadikra esik vissza 21%-kal, de ez itt mégis a ko-márominál jóval több, 66 személyt takar. Pozsonyt szorosan követi Kassa, ahol a 20% kereskedő új polgár 37 főnek felel meg. A lista hátsó végén a kicsiny Libetbányát találjuk, ahol az 1843–1847 közötti időszakban a források szerint nem volt kereskedő az új polgárok között. Csupán egyetlen kereskedő volt ugyanakkor az új polgárok között Bártfán és Késmárkon is, míg e tekintetben a rangsorban hátulról véve a negyedik helyen Kisszeben következik 3 új polgár kereskedővel.

Az elemzett adatsorok két fontos dologra világítanak rá. Az egyik az, hogy a vizsgált fél év-század folyamán jelentős, de mindenesetre semmiképp nem elhanyagolható változások történ-tek a polgárság társadalmi összetételében. Míg a század elején ez a polgárság összességében még valóban főként a céhes mesterek, kézművesek és boltos kereskedők világával volt elsősorban azo-nosítható, a század közepére jelentősen változott e kép. A polgárság foglalkozását, megélhetési módját tekintve jóval változatosabb társadalmi csoporttá alakult át, és miközben a kézművesek aránya csökkent, párhuzamosan mind több kereskedő, vállalkozó és szellemi foglalkozást űző sze-mély jelent meg köreiből. Miközben a polgárság, mint rendi-jogi kategória változatlanul élt tovább, a társadalmi gyakorlatok megváltoztatták tényleges tartalmát és ezáltal módosíthatták a jelentését is, amely ráadásul városenként különbözően alakulhatott. A másik tanulság éppen az, hogy a rendi polgárság társadalmi összetételében az egyes szabad királyi városok között ese-tenként lényeges különbségek lehettek. Mindezek miatt a rendi polgárságot tehát nem lehet homogén csoportnak tekinteni. Ellenkezőleg, oly rétegről van szó, amelynek összetettsége

növekedett a 19. század első felében. Ezért a rendi polgárság sommás, egyszerűsítő megítélései semmiképpen sem jogosultak, nem állják meg a helyüket a források tükrében.

1. táblázat. Az új polgárok foglalkozási megoszlása a 19. század elején (1800–1804)

	Kézműves	Kereskedő	Szellemi	Mezőgazdasági	Egyéb	Ismeretlen	Összes
Szám	1763	243	155	563	308	206	3238
Százalék (kerekítve)	54	8	5	17	10	6	100

2. táblázat. Az új polgárok foglalkozási megoszlása a 19. század közepén (1843–1847)

	Kézműves	Kereskedő	Szellemi	Mezőgazdasági	Egyéb	Ismeretlen	Összes
Szám	2202	557	464	819	280	289	4611
Százalék (kerekítve)	48	12	10	18	6	6	100

Források

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL, OL),
Helytartótanács, Departamentum Civitatense (C. 49.) F. 4.

Hivatkozott irodalom

- Bácskai Vera*: A régi polgárságról. In: Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon. Szerk. *Kövér György*. Budapest 2006. 15–38.
- Benda Gyula*: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* (1991: 2–3) 169–176.
- Czoch Gábor*: „A városok szíverek” – Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Pozsony 2009.
- Czoch Gábor*: A későrendi magyarországi polgári identitás területi különbségeinek kérdéséről. In: Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2. Szerk. *Cieger András*. Budapest 2011b. 85–100.
- Czoch Gábor*: Egy kutatás első tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól a 19. század első felében. Adatok a polgárság származáshelyéről. In: A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. *H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád*. Budapest 2011(a). 57–67.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal*: A Helytartótanácsi levéltár. Budapest 1961.
- Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony 2009.